

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Людмила Бабій, к. філол. н. (Тернопіль)

УДК 821 – 161.2 – 31.09

ББК 83.3(4УКР)

Підходи до визначення художньої літератури в англо-американському культурному середовищі 70 – 90х років XX століття (з приводу праць Дж. Елліса та Р. Фаулера)

У статті аналізуються підходи до визначення художньої літератури. Для дослідження обрані праці американського літературознавця Джона Елліса та британського теоретика – лінгвіста Роджера Фаулера. Мета статті – показати різноманітність підходів до вивчення та трактування вищезазначеної проблеми та ознайомити українських читачів із теоретичними працями, які до цього часу не перекладалися в Україні.

Ключові слова: література, літературна критика, літературна теорія, естетичне.

Babiy Lyudmyla. The article studies the approaches to the definition of literature. The works of the English linguist Roger Fowler and American theoretician John Ellis are discussed. The

aim is to show the multiple approaches to the underlined problem and to present to the Ukrainian readers main ideas of the theoretical works which haven't yet been translated and interpreted into Ukrainian.

Key words: literature, literary criticism, literary theory, aesthetic.

Аналізуючи підходи до визначення художньої літератури в американському літературознавстві, основну увагу приділяємо працям авторів, які висвітлювали цю проблему в 70-90-х роках XX століття. Серед таких праць варто виділити монографію американського літературознавця Джона Елліса «Теорія літературної критики: логічний аналіз» (John Ellis. The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis, (1974), оскільки вона містить кілька розділів, присвячених дослідженню визначення художньої літератури.

Проблема визначення літератури є базовою для тих критиків і теоретиків, які намагалися окреслити логіку того, чим вони

займаються. Однак питання, пов'язані з цим не лише не отримали досі переконливих відповідей, а й загострили проблему чи вичерпна відповідь можлива взагалі. Дж. Елліс слушно зауважує, що навряд чи вдасться відшукати працю, з допомогою якої можна буде остаточно вирішити це теоретичне завдання. Це не означає, що всі спроби дати відповідь на запитання: «Що ж таке художня література» є марними і непотрібними. Дж. Елліс зазначає, що багато критиків та теоретиків порушують це питання лише для того, щоб усвідомлювати важливість міркувань про літературу, навіть якщо не можуть дати їй визначення. Ще це питання тісно пов'язане з низкою інших проблем теорії та критики, залежних від першого. Той факт, що багато теоретиків та практиків вживають термін «література», інтуїтивно знаючи як це робити, не означає, що вони можуть пояснити його вживання, вивести принципи, які застосовуються при його використанні. Саме у такому сенсі значення слова «література», на думку дослідника, є невідомим, а від браку згоди виникають різноманітні проблеми.

Поділ фахівців залежить ще й від різних підходів до вивчення цього питання. Виділяють літературний та не літературний підхід. Веллек та Воррен у відомій праці «Теорія літератури» називали їх «внутрішнім» (intrinsic) та зовнішнім (extrinsic). Але чи можливо виокремити власне «літературний» підхід? Багато науковців погоджуються, що якщо вилучити підходи, які не є «чисто» літературними, тоді не залишиться жодного, а це значить, що «не існує чисто літературного підходу до літературного тексту» [Елліс 1974: 26].

Дж. Елліс критикує та вважає перешкодою на шляху до прогресу референтну теорію значення (reference theory of meaning), яка, на його думку лежала в основі більшості теоретизувань про літературу. А це означає, що пошук визначення був винятково пошуком ознак літературних текстів, до яких можна було б застосувати термін «літературний», тобто відділити їх від не літературних текстів, звертаючись до їхніх структурних ознак. Пошуки цих ознак відбувались у 3-х напрямках: а) пошук власне літературних складників у текстах; б) пошук власне літературної структури організації лінгвістичного матеріалу текстів; в) пошук автора текстів, створених літературними авторами – поетами.

Джон Елліс вважає весь такий підхід хибним, показуючи помилковість кожного із 3-х вище зазначених напрямів. На його думку, пошук власне літературних складників у тексті не є визначальним для літератури, оскільки «відхилення» від звичайних висловлювань та граматики (у вигляді архаїзмів, рими, метафори, метонімії та ін.) можуть бути і в звичайній мові, тому їх присутність не можна вважати достатньою і необхідною логічною підставою для прийняття певних рішень.

Не виправдовує себе і пошук власне літературної організації: з лінгвістичного погляду театральної вистави можна не відрізнити від звичайних розмов, а коротких оповідань – від життєвих оповідей. Більше того, багато не літературних текстів є високоорганізованими, а літературні тексти можуть бути простими за своєю структурою. Обмеженість позицій щодо пошуку власне авторів Дж. Елліс ілюструє, пропонуючи подивитись на неї у зворотному порядку: «лише коли ми вирішимо, що текст є літературою, тоді можна назвати його автора поетом. Дуже багато людей пишуть віршованою формою, та це ще не значить, що вони є поетами» [Елліс 1974: 30].

Застосування категорії цінності в межах даної теорії, на думку Дж. Елліса, себе також не виправдовує, визначення стане тавтологічним: *літературне* використовується для визначення *літератури* (література – це ті тексти, які мають літературну цінність). Таким чином, він пропонує шукати нову логічну структуру, і пропонує шукати вирішення не у *відповідях* на певне запитання (у нашому випадку «Що таке література?»), а у самій *формі* запитання. Оскільки дуже часто, на його думку, саме передумови, на яких базується питання, стоять на заваді його правильному вирішенню.

Зазвичай питання щодо дефініції літератури можна прирівняти до такого, що стосується визначальних властивостей *літературних текстів*. У такому випадку, на думку Дж. Елліса, сплутується «вимога про визначення класу із зовсім іншим питанням про фактичну інформацію про цей клас і тому формою запитання слід обрати таку: «Які *обставини* є відповідними для вживання слова література?» Тобто «не всі твердження *x* є *y* (на запитання що є *x*?) стосуються визначення, чи, інакше кажучи, не всі визначення мають таку форму. Фактичні ознаки є лише інколи

доречними у визначенні, а визначення лише інколи даються в умовах фактичних ознак [Елліс 1974: 31]. Визначення, як стверджує Елліс, є *поясненням* слова, а не переліком фактів, які подають певну інформацію про якусь річ. Тому не варто починати визначення із пошуку спільних ознак категорії.

Пошук спільних ознак літератури відкидав і американський дослідник-літературознавець автор праці «Основи літературної критики» С.Раваль, який взагалі заперечував можливість існування спільних ознак і пропонував застосовувати метод багатьох критеріїв. Дж. Елліс обирає інший шлях, пропонуючи шукати «не спільні ознаки серед членів даної категорії, а *відповідні обставини* для вживання слова і ознаки тих обставин, які визначають вживання цих слів» [Елліс 1974: 34]. Він пропонує нову тактику дослідження: дивитись не у центр категорії, де зазвичай зосереджені типові та несуперечливі елементи, а на краї, у пошуках маргінальних елементів, вживання яких у цій категорії викликає у мовців сумнів. Це, на його думку, допоможе визначити ті фактори, які викликають сумнів у мовців, і з їх допомогою вивести принципи, згідно з якими приклади входять чи не входять до цієї категорії. Вивчення суперечливих, часто знехтуваних «країв» категорії дасть більше, ніж дослідження її центру.

Таким чином, Елліс намагався довести, що «спільні ознаки не є частиною визначення, лише тому, що вони є спільними» [Дж. Елліс 1974: 38], а ключовою сферою для визначення має бути *вживання* [Дж. Елліс 1974: 36]. Він зазначає, що література належить до таких категорій, значення яких люди не можуть пояснити, однак вміють їх вживати. Суперечки з'являються якраз через практичне вживання певного мовного відтинку, яке часто спантеличує людей.

Категорії встановлюються людьми на їхню потребу, за їхнім рішенням та за певними, визначеними причинами. Вони не описують, а, радше, впорядковують світ. Дж. Елліс виділяє *мету* категорії, як єдиний об'єднуючий фактор, на відміну від теорії референції, яка об'єднуючим фактором вважає фізичну структуру.

Для ілюстрації Дж. Елліс вибирає категорію «бур'ян», визначення якої важко дати чи пояснити, наприклад, дитині. Недоречними є ні опис фізичних показників ні структури, ні цінності. Цю категорію визначає суспільство, тобто, бур'яни не

існують, поки люди не віднесли їх до тієї категорії. Особливість цієї категорії у тому, що саме люди таким способом її вживають. Це не є біологічне розмежування рослин, а частина системи цінностей нашої мови, вираження наших вимог до світу. У цьому та інших випадках ми ґрунтуємо знання згідно із тим, чого ми від них хочемо, а не згідно з їхньою природою.

Те ж відбувається і з концепцією літератури. «Літературні тексти визначаються не за формою чи структурою, а тим, як вони вживаються суспільством. А суспільство їх вважає літературою, тому варто шукати характерне вживання цих певних текстів стосовно інших мовних відтінків» [Елліс 1974: 42]. Мова є засобом для досягнення мети у повсякденному житті. Вона застосовується у безпосередньому контексті висловлювання. А коли певний мовний шматок вважається літературою, то все відбувається по-іншому. Ми не реагуємо на нього як на безпосереднє середовище, у якому живемо, також ми не зосереджуємося на середовищі його походження.

Такі твердження і формують визначення літератури: «літературні тексти» визначаються як такі, що використовуються суспільством таким чином, що текст не вважається релевантним до прямого контексту свого походження» [Елліс 1974: 44]. Він не розглядається як правда чи вигадка. На нього не реагують як на безпосереднє середовище, як на практичні послання чи реальну життєву ситуацію.

Питання «що таке література?» стосується прийняття суспільством текстів як літератури. Дж. Елліс відрізняє питання визначення від питання про дослідження фактів у двозначному питанні «що таке література?» Перше стосується особливого вживання, яке показує, що суспільство визначає за текст як літературний; друге пов'язане з емпіричним аналізом цих текстів і таким чином з інформацією про літературу, аналізом функцій літератури, її роллю у житті суспільства.

Таким чином Джон Елліс для визначення літератури пропонує вживати категорію «літературний текст». Ця категорія встановлюється не певними визначальними ознаками, а *особливим вживанням*, яке встановлюється суспільством: тобто не автор визначає статус свого твору, а суспільство приймає чи не приймає

твір як літературу. При цьому береться до уваги система цінностей, прийнятих у певному суспільстві.

Думку про заміну вживання терміна «література» на термін «літературний текст» висловлює і британський науковець Роджер Фаулер, автор праць «Лінгвістична критика» («Linguistic Criticism»), «Література та соціальний дискурс: практика лінгвістичної критики» («Literature and Social Discourse: The Practice of Linguistic Criticism», 1982), низки статей, редактор словника сучасних літературознавчих та критичних термінів. І хоча, на його думку, таке вживання є дещо спрощеним, це, водночас, допоможе уникати «загадкових» термінів, як, наприклад, «уява» чи «мистецтво» і застосовувати простіші аналітичні та лінгвістичні знаряддя. Як теоретик-лінгвіст, він обстоює важливість застосування лінгвістичних методів у літературній критиці.

У вступній статті «Література» до Британської енциклопедії теорії та критики Р.Фаулер шукає відповідь на запитання «що таке література?», підкреслюючи, що саме вживання ним слова «Література» з великої літери – позначає ідею «високої, креативної, поважної чи естетичної ідеї літератури». [Р.Фаулер 1991: 4], а написання в лапках – те, що автор не вважає себе першовідкривачем чи автором цього поняття. На думку Р. Фаулера, немає якогось окремого поняття «література», яке існує саме по собі і, для якого лише потрібно знайти відповідне визначення. Він заперечує можливість створення відповідної теорії, яка допомогла б прояснити та віднайти низку критеріїв для визначення. Об'єкт чи концепція створюється теорією, тобто *визначення літератури залежить від того, яка теорія створює концепцію* – чи це теоретизування Н.Фрайя, В.Ізера, Р.Якобсона чи когось іншого. Праці різних теоретиків підтверджують цю думку, оскільки різні теорії пояснюють по-різному поняття з однією і тією ж назвою «література», що, на думку Фаулера, є цілком припустимим та розумним, бо «виявляє важливість, креативність та життєздатність літературознавчих наук» [Р.Фаулер 1991: 4].

Р. Фаулер як і американський літературознавець М. Абрамс схвалює теоретичний плюралізм і не заперечує (як деякі філософи) теорії. Вважає хибною думку про можливість відкриття чи існування єдиної сутності літератури. На його думку, можна

говорити про літературу як про збірник (основний фонд), наприклад, англійська література, яка є зведенням текстів, написаних у минулому, та сучасних текстів. Однак необхідно зауважити, що література певної країни це «не лише зібрання творів, це і канон: нормативна сукупність текстів, які представляють та втілюють певні цінності» [Р.Фаулер 1991: 6]. Вона тісно пов'язана із соціальною, культурознавчою, економічною сферами, як і з освітою, засобами інформації та з панівною ідеологією. Можна розглядати літературу з різних позицій: як зведення текстів, літературу як текст, як соціальне явище, ідеологію та літературу як слово.

Історія англійського слова література, яке у естетичному сенсі почало вживатись лише у XIX ст. сягає середніх віків (XIV ст.). У той час воно вживалося для позначення певних інтелектуальних якостей: знання літератури, книжок та мов (Oxford English Dictionary, Compact Edition, 1971). Оскільки друковані видання були доступні обмеженому колу осіб, та й освічених людей у середні віки було мало, то терміни «література», «літературний», головним чином, вживався як похвала.

У XVIII сторіччі термін література позначає не лише освічену людину, яка знає літери і книжки, але і саме виробництво (продукування) книжок професійне заняття письменників. Звичайно тоді ще не йшлося про «високу» чи «художню» літературу. У період панування романтизму, коли велика увага приділялась діяльності та особистості поетів, поширення набули терміни «письменник», «автор», «написане». Відбулись і нові зміни у вживанні слова «література», яке почало позначати сукупність (літературних) творів певної культури за певний період. Рене Велек зазначає, що термін «література» з 1760 року піддавався націоналізації та естетизації одночасно.

Р.Фаулер вважає, що вживання окреслень «національна» та «період» стосовно літератури є дуже важливими для формування естетичного сенсу літератури; з XIX ст. ці терміни природно співіснують. Концепція «національна література» символізує низку думок, які цінуються чи бажані у даному суспільстві, вона є «духом» нації чи віку. «Перенесення (прищеплення) естетичного на національне у семантичному полі слова «література» дає стійке підґрунтя для підтвердження заяв про цінність.

У період романтизму в Англії основними естетичними термінами були «поезія», «вірш», «поет». Таке вживання поширене у працях В. Водсворда, С. Колріджа, П. Шеллі та інших. Термін «поезія» вживався у двох значеннях – «художня чи креативна література», «метрична композиція». Жоден із теоретиків не вживав слова «література» у сучасному його сенсі. Перший англійський впливовий критик, який застосував термін література у сучасному сенсі «художня література» був Метью Арнольд. Після того залишилось ще сформувавши канон: перелік творів, які вважаються літературою, сформувавши передумови для характеристики їх як мистецтва, сформувавши технічну та описову термінологію.

Р. Фаулер зосереджує увагу саме на певній традиції теорії та критики, на літературі як категорії культури, у контексті культури англійських країн. Водночас він заперечує підхід до існування літератури як універсальної сутності, яка лише по-різному трактується та втілюється у різних культурах. Якщо література є категорією культури, то потрібно зосереджувати увагу на певному культурному контексті. Кожна національна культура має свої цінності та відмінні ознаки, традиції та історію, тому теоретичні позиції будуть різними. Англійська та американська культури розглядаються здебільшого спільно, оскільки в них схожа економічна організація, інтегроване видавництво та схожі системи освіти. Студенти та критики у цій культурі поділяють певні передумови та методикку стосовно ідеї літератури: наприклад, вважають, що тексти є логічно послідовними, фікційними, мають високу цінність, що інтелект автора не стосується тексту, який слід вивчати та досліджувати сам по собі. На думку Р.Фаулера, це є головним, найбільш загальним підґрунтям «здорового глузду» про літературу, яке поділяють більшість людей із літературною освітою у цьому суспільстві.

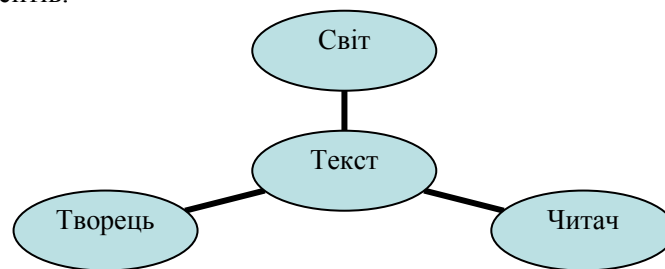
Р.Фаулер неодноразово наголошує, що література не існує як об'єктивна сутність, яка лише чекає на правильне визначення. На підтвердження цього він зауважує, що багато теоретиків виявили марність таких спроб, вказуючи на праці Т.Іглтона (T.Eagleton, 1983), Дж. Елліса (J.Ellis, 1974) та американського літературознавця А. Фаулера (A. Fowler, 1982), який висловлював думку, що «літературу взагалі не варто розглядати як клас, а як

сукупність, що складається з окремих частин (агрегат). Це не те, що літературні твори мають між собою спільне, а те, що формує культурний об'єкт, частинами якого вони є. [А.Фаулер 1982: 3]. У такому трактуванні література є вільною категорією без внутрішньої структури, а також відкритою категорією з місцем для нових кандидатів. У контексті даної культури письменники і читачі самі можуть визначити, які літературні тексти підпадають під дану категорію, хоча ці тексти мають різні властивості, по-різному розглядаються і трактуються критиками. Таке знання отримало назву «літературна обізнаність», яка, однак, не є знанням певної універсальної властивості літератури. «Такі знання набуваються у процесі вивчення та дослідження різних літературних дискурсів. Критики та теоретики створюють власні дискурси опису, інтерпретації, оцінювання цієї сукупності текстів літератури» [Р.Фаулер 1991: 12], які своєю чергою є також сукупністю різних інтересів, поглядів, думок та ключових термінів. Саме із ключових термінів критики у минулому намагались «вивести» сутність літератури, хоча і досі це нікому не вдалося.

Коли йдеться про критиків, значить не може бути єдиного погляду. Кожен зокрема, чи різні групи підтримують різні позиції та інтереси, а, отже, виділяють важливі для них властивості текстів, а це відображається на термінах критичного дискурсу. Ці погляди навіть можуть бути суперечливими, що є абсолютно природним, враховуючи історію літературної теорії та літератури. Якби літературна теорія була наукою, то суперечливі та протилежні погляди на одну і ту ж категорію завдавали б їй шкоди і не сприяли б розвитку. Р.Фаулер вважає літературну теорію «галуззю соціальної діяльності, яка присвячена дискурсу про певні канони текстів (вистав, романів, сонетів та ін, але не графіті, переліком необхідних покупок, газет та ін); критика – це дискурс, пов'язаний із певним інституційним середовищем (школи та університети, видавництва, але не лікарні, парламент, спортивні журнали)» [Р.Фаулер 1991: 12]. Хоч теорії та підходи до трактування категорії літератури дуже різноманітні, однак є серед них такі, що повторюються у модерній та сучасній критиці та теорії. Теорію поезії М. Абрамса можна також застосувати і до літератури взагалі. Він виділяє 4 типи «теорії поезії»:

1) теорія мімезису чи імітації, яка розглядає зв'язок між текстом і світом, який він репрезентує; 2) прагматичні теорії, які розглядають текст як засіб впливу на читача; 3) експресивні теорії, які розглядають зв'язок між твором та митцем; 4) об'єктивні чи формалістичні теорії, які головну увагу зосереджують на «текстах як таких» [Антологія теорії та критики: 5].

Ці теорії можна розглядати і діахронно – стосовно того, як вони змінювали одна одну у процесі розвитку літератури від античної до XVIII ст. (міметична змінилась прагматичною, період романтизму (експресивна) до XX століття (об'єктивна); і синхронно, щоб показати гетерогенність сучасної теорії. Чотири компоненти, які ставить М. Абрамс у центр теорії («зовнішній світ», «аудиторія», «поет», «поезія»), Р. Фаулер пропонує замінити на більш нейтральні: «світ», «письменник (творець)», «читач», «текст» і таким чином згрупувати запропоновані сучасними та модерними критиками погляди на літературу з допомогою цих 4-х компонентів.

У висновку слід зазначити, що незважаючи на різноманітність теоретичних підходів, завжди є спільні думки та погляди, які поділяють представники різних шкіл, і важливо вміти побачити те раціональне, що репрезентує науковець і як самостійний дослідник і як представник певної теоретичної школи. Для кожного теоретика та критика проблема визначення літератури є важливою та неоднозначною, що зайвий раз підтверджує необхідність її дослідження.

Література: *Fowler, Roger. Encyclopedia of Literature and Criticism: Coyle, Martin. London, 1991. – p. 3 – 25.; Fowler, Alastair. Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes: Oxford :*

Clarendon Press, cop. 1982. – 357 p.; Ellis, John. The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis: Berkeley: Univ. of California Press, cop. 1974. – 274p.; The Norton Antology of Theory and Criticism. gen. editor. V.B.Leitch – W.W. Norton and Company. N.Y. London, 2001 – p.4 – 7.

В статье анализируются способы определения художественной литературы. Для исследования предлагаются работы американского литературоведа Джона Эллиса и британского теоретика-лингвиста Роджера Фаулера. Цель статьи – показать разнообразие подходов к изучению и объяснению этого вопроса и ознакомить украинских читателей с теоретическими работами, которые не переводились на украинский язык.